

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ
Центр післядипломної освіти, дистанційного та заочного навчання

Кафедра теорії права, конституційного та приватного права

КЕЙС

**заняття на тему 1 «ПРАВА ЛЮДИНИ. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА.
КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ПРАВ
ЛЮДИНИ. СОБОДА ВІД КАТУВАНЬ. СВОБОДА ТА ОСОБИСТА
НЕДОТОРКАНИСТЬ. ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В ТОМУ ЧИСЛІ ЖІНОК,
ДІТЕЙ ТА ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ»**

Підвищення кваліфікації (короткострокове – 2 дні)
ПРАЦІВНИКІВ СЕКТОРІВ РЕАГУВАННЯ ПАТРУЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Розробник:

доцент кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
к.ю.н., доцент ОНИШКО Оксана Богданівна

Обговорено та затверджено за засіданні кафедри теорії права, конституційного та приватного права, протокол № 4 від 30.11.2021 р.

Львів
2021

ТЕМА

«ПРАВА ЛЮДИНИ. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА. КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ. СОБОДА ВІД КАТУВАНЬ. СВОБОДА ТА ОСОБИСТА НЕДОТОРКАНИСТЬ. ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В ТОМУ ЧИСЛІ ЖІНОК, ДІТЕЙ ТА ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ»

Годин на тему – 2

Занять – 1

Навчальна мета: систематизувати та поглибити знання про права людини, їх конституційне закріплення та міжнародні стандарти у сфері прав людини.

Міжтематичні зв'язки: організаційно-правові засади в діяльності працівників підрозділів поліції особливого призначення; взаємодія поліції та громади; запобігання, протидія та припинення тяжких та особливо тяжких злочинів; забезпечення ефективності швидкого реагування та припинення злочинів.

План лекційного заняття (1 год.)

1. Поняття та розвиток прав людини.
2. Верховенство права Конституціоналізм.
3. Право на свободу та особисту недоторканість. Свобода від катувань. Право на приватність.
4. Міжнародні гарантії забезпечення прав дітей та осіб з інвалідністю.

1. Поняття та розвиток прав людини.

За своєю юридичною природою і системою гарантій права і свободи є ідентичними. Вони окреслюють забезпечувані державою соціальні можливості людини в різноманітних сферах, але термін "свобода" покликаний підкреслити більш широкі можливості індивідуального вибору, не окреслюючи конкретного його результату: "кожен має право на свободу світогляду і віросповідання" (ст. 35 Конституції України); "кожному гарантується право на свободу думки і слова" (ст. 34 Конституції України).

В той час як термін "право" визначає конкретні дії людини (наприклад, право брати участь в управлінні державними справами, право обирати і бути обраним). Проте розмежування між правами і свободами провести важко, оскільки найчастіше всю сферу політичних прав із чітко визначеними правомочностями також іменують "свободами". Розходження в термінології є скоріше традиційним, що склалося ще в XVIII-XIX ст. Права і свободи людини перестали бути об'єктом тільки внутрішньої компетенції держави, а стали смислом усього міжнародного співтовариства, тому виникла необхідність у

створенні універсальних міжнародних-правових стандартів, які також є основними правами людини.

Ці основні права відбиті в ряді найважливіших міжнародних-правових актів, які встановили загальнолюдські стандарти прав і інтересів особистості. Відповідно до міжнародного законодавства, всі особи, що мешкають у державі - учасниці пактів або на яку поширюється юрисдикція цієї держави, отримують можливість користуватися правами, передбаченими пактами, без різниці за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Це зобов'язує всі держави, що приєдналися, привести своє національне законодавство у відповідність із вимогами пактів. Після приєднання створюється правова ситуація, коли міжнародні-правові акти отримують пріоритет над внутрішнім законодавством. Тому громадянин, політичні або громадянські права якого порушені, може звернутися безпосередньо до Комітету з прав людини при ООН, якщо їм вичерпані всі наявні внутрішні засоби правового захисту (ст. 2 Факультативного протоколу № 1 до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права).

Під **основними правами людини варто** розуміти права, які містяться в конституції держави і міжнародно-правових документах по правах людини, зокрема в Хартії з прав людини, а також у Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 р., Європейській соціальній Хартії 1961 р. Відмежування категорії основних прав людини аж ніяк не означає віднесення інших прав до "другорядних", менш значних, які потребують менших зусиль держави для їх забезпечення. Основні права і свободи є основою правового статусу індивіда, на якій можливо виникнення інших прав, необхідних для нормальної життєдіяльності людини. Тому основні, фундаментальні права, зафіксовані в конституції держави, найважливіших міжнародно-правових актах по правах людини, є правовою базою для похідних, але не менш важливих його прав.

Види прав і свобод людини. У зарубіжній літературі та міжнародно-правових актах існують різні підходи щодо класифікації основних прав і свобод людини та громадянина. Деякі автори встановлюють групу соціально-економічних прав; політичні права та демократичні свободи; рівні права громадян; особисті права і свободи. Інші розглядають систему прав та демократичних свобод як сукупність соціально-економічних, політичних прав та особистих свобод. Існує думка щодо розподілення прав та свобод на чотири групи: 1) соціально-економічні права і свободи; 2) політичні права і свободи; 3) особисті свободи громадян; 4) рівність прав громадян.

Пропонувався розподіл прав громадянина: 1) як трудівника; 2) як громадсько-політичного діяча; 3) як особа. Американські вчені розподіляють права на 5 груп: 1) права громадян, що складають необхідні умови їх життя; 2) політичні права; 3) права, що забезпечують свободу особи; 4) права осіб, що підозрюються та звинувачуються в злочинах, права неповнолітніх тощо; 5) права окремих категорій населення (молоді, жінок, військових, учителів тощо).

Український центр прав людини у своєму звіті про стан справ у галузі прав людини в Україні охарактеризував діяльність по забезпеченню основних прав і свобод людини в Україні за такими напрямками: політичні права і свободи; соціально-економічні права; міжнаціональні відносини; свобода слова; права дитини; політичні партії та громадські організації. Залежно від виду суб'єктів запропоновано розрізняти права людини, права нації, права людства. Права людини розрізняються за часом виникнення ("покоління прав людини") - права людини та громадянина першого покоління, права другого покоління та третього покоління. З урахуванням міжнародно-правових актів та стандартів, загальнолюдських вимірів та цінностей побудовано розділ II Конституції України "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина", у якому основні права та свободи людини і громадянина класифікуються за сферами життєдіяльності: громадянські; політичні; соціально-економічні та культурні права і свободи.

У науці прийнято ділити права і свободи людини на три покоління (цю пропозицію зробив французький правознавець Карел Васак): 1-е покоління - громадянські і політичні права (*liberte*); 2-е - соціально-економічні (*egalite*); 3-е - права колективні або солідарні (*fraternite*).

Перше покоління цивільних і політичних прав бере початок від XVII - XVIII ст., а саме періоду після англійської, американської та французької революцій. Це, в основному, негативні права (свобода від), а не позитивні (право на). Вони гарантуються ст.ст. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 Загальної декларації прав людини, і об'єднує їх ідея свободи індивіда, одного чи разом з іншими, від зловживань політичної влади. Це такі права, як, наприклад, право на життя, свободу та особисту недоторканість, свобода від рабства тощо. Перше покоління кваліфікується як система негативних прав, які зобов'язують державу утримуватися від втручання в сфери, що регулюються цими правами.

Друге покоління економічних, соціальних та культурних прав, ідея яких з'являється на початку XIX ст., виникло після соціалістичних революцій. Це скоріше позитивні, ніж негативні права, які вимагають для їх реалізації участі держави. Вони закріплені в ст.ст. 22, 23, 24, 25, 26, 27 Загальної декларації прав людини, прикладами їх можуть бути право на соціальне забезпечення, працю, відпочинок, достатній життєвий рівень тощо. Деякі з них не можуть бути однозначно віднесені до позитивних прав (право на вільний вибір роботи, право створювати професійні спілки і входити до їх складу тощо).

Третє покоління прав розглядається як продукт розвитку національної держави кінця XIX ст. Так, право на самовизначення, яке склалося ще в роки буржуазних революцій, слугувало правовою основою антиколоніальної боротьби народів Азії, Африки і Латинської Америки. Нині виділяють шість солідарних прав. Три з них відображають появу держав третього світу і боротьбу народів за незалежність. Це такі права, як право на політичне, економічне, соціальне і культурне самовизначення; право на економічний та соціальний розвиток, а також право на користування спільним спадком

людства. До інших прав третього покоління відносять право на мир, право на здоров'я та безпечне довкілля і право на гуманітарну допомогу.

Якщо права, які відносяться до перших двох поколінь, - це права і свободи, що належать кожному індивіду як такому, то права третього покоління можна назвати правами людини і народів. Так, право на мир, на здорове навколишнє середовище або на соціальний і економічний розвиток належить як кожній людині, так і кожному народу і, можна сказати, навіть людству в цілому.

Право на самовизначення знайшло своє закріплення в міжнародних договорах (ст. 1 обох Пактів) і розглядається практичними всіма державами і вченими як загальновизнаний принцип міжнародного права. Права третього покоління відрізняються від прав двох попередніх поколінь тим, що перебувають у стадії становлення як юридично обов'язкові норми. Вони містяться тільки в резолюціях міжнародних організацій (наприклад, у Декларації про права народів на мир, проголошеною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у 1984 р. і Декларації про право на розвиток, ухваленою Генеральною Асамблеєю в 1986 р.). Їх положення часто дуже невизначені і тільки поступово відбувається уточнення їх нормативного змісту як прав людини і народів.

3. Верховенство права. Конституціоналізм.

Верховенство права — це фундаментальний правовий принцип, який передбачає, що жодна людина не є вище закону, що ніхто не може бути покараним державою, крім як за порушення закону, і що ніхто не може бути засудженим за порушення закону іншим чином, ніж у порядку, встановленому законом. Верховенство права різко контрастує з ідеєю, що правитель, законодавець може бути вище закону, що було особливістю римського права, радянського права, нацистського права та деяких інших правових систем.

До розгляду проблеми верховенства права у правовій теорії існують різні підходи, виміри та аспекти дослідження. Перше визначне, сучасне формулювання і аналіз верховенства права у ліберальній демократичній системі міститься у дослідженні Дайсі «Всуп до конституційного права», яке побачило світ у 1888 р. Дайсі формулював верховенство права у трьох основних аспектах, що перетинаються між собою. Перший і найголовніший аспект такий: «Нікого не може бути покарано чи незаконно засуджено особисто або у майновому сенсі, крім як за певне порушення закону, встановлене звичайним правовим порядком у звичайних судах країни». Другий аспект верховенства права полягав у тому, що всі є рівними перед звичайним законом. І зрештою третій аспект верховенства права, за Дайсі, являв собою не стільки окремий елемент, скільки визначення глибинної основи верховенства права — юрисдикції звичайних судів.

Верховенство права і правова держава — ціннісні категорії, гуманістичні ідеали розвитку суспільства. Однак, співвідношення між цими феноменами

дотепер у вітчизняній літературі належним чином не з'ясоване. Так, одні вчені (О. Скакун) вважають поняття принципу верховенства більш широким, ніж правова держава і в такому сенсі означає, що право має панувати в громадянському суспільстві, державі, її правовій системі, тобто охопити всі сфери життєдіяльності людини, включаючи й міжнародну сферу, а не лише державу; інші (П. Рабінович) — звужують його до принципу правової держави, треті (М. Козюбра) — не вбачають принципової різниці між англійським «Rule of law» і німецьким «Rechtsstaat», констатує, що відмінності між цими поняттями є швидше термінологічними, ніж змістовними.

Нині у юридичній науці верховенство права тлумачиться у зв'язку з такими інститутами, як права і свободи людини і громадянина та верховенство закону. Щодо першого з цих підходів до розуміння верховенства права, зазначимо, що концепція верховенства права виходить із того, що право зв'язує, обмежує державу в інтересах особи і суспільства в цілому. У зазначеному сенсі право виступає як сила, здатна підкорити державу. Верховенство права передбачає рівність основоположних прав і свобод людини як головного суб'єкта громадянського суспільства, збереження її автономії, узгодженість прав з правами інших осіб.

Саме тому, як справедливо зазначив О. Скрипнюк, звертаючись до проблеми реалізації принципу верховенства права у світлі формування України як демократичної і правової держави, не можна залишити поза увагою таке поняття, як «громадянське суспільство». Розвиток сучасних демократичних політичних систем засвідчує, що навіть для найрозвиненіших держав з тривалими правовими та конституційними традиціями, з достатньо високим рівнем політичної та правової культури потреба в існуванні громадянського суспільства як елементу системи захисту прав людини не лише не зменшується, а й навпаки — підвищується.

Саме громадянське суспільство є «соціальним контекстом» для формування інститутів прав людини та правової держави. Відсутність міцних громадських інститутів у сучасному суспільстві призводить до закономірних наслідків — «безжиттєвості», слабкої ефективності інституту прав людини і, як наслідок, — реальної незатребуваності правової публічної влади.

В правовій державі повинні функціонувати розвинені інститути громадянського суспільства, до числа яких традиційно відносять, в першу чергу, політичні партії, профспілки, неурядові організації, засоби масової інформації, а також сім'ю, церкву та ін. Завдяки цим інститутам громадяни самостійно вирішують більшість питань, пов'язаних з їх повсякденною життєдіяльністю, без прямої участі держави, її органів та посадових осіб. Надзвичайна важливість існування розвинених інститутів громадянського суспільства обумовлена тим, що вони являють собою соціальну основу правової держави, без якої остання існувати не може, тобто без громадянського суспільства не відбувається правова держава й не здійснюється верховенство права.

Переходячи до другого способу інтерпретації принципу верховенства права, тобто тлумачення верховенства права через поняття верховенства

закону, зазначимо, що верховенство закону — визначальна роль закону в правовій системі держави, в діяльності всіх суб'єктів права, насамперед, державних органів і посадових осіб. Цей принцип має проявлятися в максимальному відображенні народної волі в прийнятих актах, в мінімальній достатності правового регулювання, а також у забороні передачі законодавчих повноважень іншим державним органам. Однак, доволі часто спостерігаються серйозні розбіжності між законом і правом. Тому, як зазначає П. Арнаутів, верховенство права може бути практично реалізоване тільки тоді, коли правові закони поєднуються з певною формою організації державної влади. Ця взаємообумовленість пояснюється тим, що навіть найкращі і найдосконаліші закони мають, по-перше, реалізуватись, а по-друге, повинні існувати такі внутрішні юридичні механізми, які були б запобіжним чинником щодо можливості прийняття «неправових законів».

Слід зазначити, що досить часто вчені визнають суперечності між «духом» та «буквою» закону. Якщо ж закон є відображенням, віддзеркаленням певного рівня наукової, доктринальної правосвідомості, то таких розбіжностей не виникатиме на практиці.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що утвердження принципу верховенства права у нашій державі й функціонування демократичної, правової держави можливе лише за таких умов:

1) Наявність повноцінного громадянського суспільства, оскільки виникнення верховенства права і правової держави обумовлено саме потребами громадянського суспільства.

2) Реалізація принципу народного суверенітету, доктрина якого була розроблена ще у XVIII ст. французьким мислителем Ж.-Ж. Руссо. Саме ідея народовладдя визначає сутність демократії, оскільки реальна наявність чи відсутність народовладдя дає підстави для чіткого поділу демократії й диктатури.

3) Зв'язаність, обмеженість державної влади правами й свободами людини, поділ державної влади, конституційне встановлення прав і свобод людини і громадянина, взаємна відповідальність держави і особи тощо.

4) Реальність принципу основоположних прав і свобод людини. Визнання, дотримання, охорона і захист державами (у результаті угод) основних прав людини, закріплених на міжнародному рівні, є свідченням того, що вони стали не лише об'єктом міжнародного регулювання, але й міжнародними стандартами.

5) Втілення принципу верховенства Конституції, який можна розглядати як цілісний конституційний принцип організації й функціонування правової держави, в основу якого покладено загальну ідею підпорядкування держави конституції, праву загалом.

6) Відповідальність держави перед особою. Інститут відповідальності держави перед особою — одна з головних гарантій прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві. Саме завдяки цьому інституту досягається послаблення тиску держави на суспільство і, водночас, підвищується можливість контролю останнього за діями держави.

7) Дотримання принципу юридичної визначеності, який імплікований Конвенцією і є одним із основних елементів верховенства права. Загальну ідею юридичної визначеності, як стверджує Т. Хартлі, звичайно ж визнано більшістю правових систем; однак саме в праві Європейського Союзу її роль є більш конкретною, приймаючи форми різноманітних підконцепцій. Найважливішими серед них є: відсутність зворотної сили у новоприйнятих законів (англ. non-retroactivity), закріплені права (англ. vested rights) та законні очікування (англ. legitimate expectations)

8) Забезпечення правопорядку, тобто «атмосфери» нормального правового життя, що встановлюється в результаті точного і повного здійснення розпоряджень правових норм (прав, свобод, обов'язків, відповідальності) всіма суб'єктами права. Правопорядок, як державноправове явище, служить стабілізації, підтриманню рівноваги між інтересами громадянського суспільства і держави. Таким чином, принцип верховенства права є відображенням найвищих загальнолюдських цінностей у всіх сферах суспільного життя, орієнтиром пошуку шляхів до світового порядку

Можна виділити **дві основні концепції верховенства права**: формальне або «тонке» та змістовне або субстанціональне визначення верховенства права.

Формальне визначення верховенства права не робить судження про «справедливість» самого закону, а визначає конкретні процедурні атрибути які повинна мати правова система, щоб бути згідно з принципом верховенства права.

Змістовні концепції верховенства права виходять за межі цього і включають деякі суттєві права, які, як стверджують ці концепції, ґрунтуються або впливають з самого верховенства права.

Відмінності між матеріальною та формальною концепціями[ред. | ред. код]

Паул Крейг так формулює відмінності між цими концепціями. «Формальні концепції верховенства права розглядають спосіб, яким було встановлено закон; чіткість норми і часову характеристику впровадженої норми. Проте формальні концепції верховенства права не мають на меті винесення суджень щодо фактичного змісту закону. Для формальних концепцій права не має значення, добрий чи поганий закон, якщо формальних вимог щодо верховенства права було дотримано. Ті ж, хто надає перевагу матеріальним концепціям, прагнуть вийти за ці рамки. Визначаючи наявність зазначених формальних властивостей верховенства права, вони прагнуть розвинути цю доктрину. Вважається що певні реальні права базуються на верховенстві права або впливають з нього. Ця концепція використовується як основа цих прав, і такі права потім використовуються, щоб розрізнити „добрі“ закони, які відповідають цим правам, і „погані“ закони, що їм не відповідають.

Іншими словами основна відмінність коротко може бути сформульована так: формальні теорії зосереджують увагу на належних джерелах і законності (хоча остання іноді відноситься саме до матеріальних теорій), а матеріальні теорії включають окрім формальних також вимоги щодо відповідності змісту закону принципам права чи моралі.

Формальні концепції верховенства права

Б. Таманага виділяє такі три моделі формальних концепцій:

1. Правління на основі закону — «закон як інструмент дій уряду». У цьому випадку відповідає сенс в окремому понятті верховенства права. При цьому воно фактично існує в будь-якій державі. Така концепція не передбачає достатнього обмеження уряду правом.

Ця модель не характерна для західної правової доктрини, натомість властива, зокрема, точці зору на верховенство права китайського уряду.

2. Формальна законність, що є загальною та ґрунтується на передбачуваності, зрозумілості, чіткості закону. Теоретиками цієї моделі є Джозеф Рац, Лон Фуллер, Фрідріх фон Гаєк та ін.

3. Демократія плюс законність — згода суспільства щодо певного питання визначає зміст закону.

Формальна концепція верховенства права підтримується багатьма науковцями.

Разом з тим багато дослідників засуджують напр. правління за допомогою закону як авторитаристську деформацію традиції верховенства права. Формальна концепція цілком сумісна з авторитарним режимом, бо закон може встановити рабство, расову сегрегацію, сексуальну нерівність, не порушуючи вимог верховенства права.

Формальна концепція верховенства права є морально нейтральною. Для ілюстрації цього ... використовує порівняння закону (права) і ножа, що може використовуватися як для приготування їжі, так і для вбивства людини.

Разом з тим окремі моделі можуть і відрізнятися в цьому відношенні. Так, формальна законність є до певної міри морально позитивною, тому що підтримує гідність особи, дозволяючи їй передбачати і планувати власні дії.[33]

Матеріальні концепції верховенства права

Загальними їх характеристиками є те, що вони: часто ґрунтуються на природно-правових концепціях праворозуміння та відповідно чітко розрізняють право і закон;

є складнішими по суті, бо включають формальні вимоги законності, проте йдуть далі і враховують оціночні критерії щодо змісту та реалізації законів (сприйняття як найвищої цінності людської особи та її гідності, особистої автономії, індивідуальних прав).

Відомим представником теорій цього виду є зокрема Рональд Дворкін.

Б. Таманага виділяє три моделі матеріальних концепцій, що ґрунтуються на таких варіантах своїх центральних ідей:

1. Індивідуальні права — власність, контракти, приватність, автономія.

2. Право гідності та/або правосуддя.

3. Держава загального добробуту — реальна рівність, добробут, захист громади (найширша концепція).

Проблемними питаннями зазначених теорій є баланс індивідуальних прав та демократії, абстрактність та конкретна невизначеність змістовних критеріїв оцінки закону, визначення конкретного розуміння змісту індивідуальних прав тощо.

2. Право на свободу та особисту недоторканість. Свобода від катувань. Право на приватність.

Європейський шлях нашої держави вимагає серйозних зусиль щодо реформування української правової системи у напрямку забезпечення прав людини. Серед особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, важливу роль відіграє право на свободу та особисту недоторканність.

Це право закріплене у цілій низці міжнародних актів, зокрема Загальній декларації прав людини (1948 р.); Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.); Мінімальних стандартних правилах ООН поводження з в'язнями (1955 р.); Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.); Кодексі поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (1979 р.); Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання (1984 р.); Зводі принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином (1988 р.); Мінімальних стандартних правилах ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням («Токійські правила», 1990р.); Основних принципах поводження з в'язнями (1990 р.) та ін.

Зокрема, у §1 статті 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права зазначається, що ніхто не може бути підданий довільному арешту або триманню під вартою. Комітет з прав людини роз'яснив, що термін «довільний» тут стосується не лише «протизаконного» затримання, але має тлумачитися ширше, включаючи елементи недоречності, несправедливості та непередбачуваності.

Право особи на свободу та особисту недоторканність не є абсолютним. У передбачених законом випадках, особливо у кримінальному провадженні, вони можуть бути обмежені у зв'язку з необхідністю захисту соціально значущих цінностей, а також прав і свобод людей. Так, у статті 5 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплено, що нікого не може бути позбавлено свободи, крім чітко визначених у цій статті випадків і відповідно до процедури, встановленої законом. Однією з таких підстав є законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення (підпункт “с” п. 1 ст. 5 Конвенції).

Згідно з п. 3 цієї статті кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту “с” п. 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд впродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в судові засідання.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод у ст. 5 теж встановлює право на свободу та особисту недоторканність

1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом:

- a) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;
- b) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;
- c) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;
- d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу;
- e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;
- f) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції.

2. Кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього.

3. Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту "с" пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судові засідання.

4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування.

Вперше поняття права на приватність у юридичній практиці з'явилося тільки у 1928 році під час розгляду справи «Олмстед проти США». У цій справі Суд вважав, що перехоплення інформації не було порушенням Конституції США, оскільки при цьому не відбулося фізичного порушення меж будинку. Суддя ж Верховного Суду США Луї Брандайз виступив з окремою думкою, в

якій зазначив, що «право бути залишеним у спокої є найбільш універсальним з прав, котре найбільш цінують усі цивілізовані люди».

Таким чином, враховуючи прецедентний характер права США, а також той факт, що окрема думка судді Верховного Суду США є складовою частиною всього рішення Суду, можна стверджувати, що саме у 1928 році вперше у світі відбулося юридичне закріплення такого поняття як право на приватність.

Після закінчення Другої світової війни право на приватність було закріплено у низці міжнародних документів. Зокрема, стаття 12 Загальної декларації прав людини 1948 року проголошує, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте та сімейне життя. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

У статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року зазначається про право на повагу до приватного і сімейного життя, а також до свого житла та кореспонденції.

Згідно зі статтею 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року забороняється свавільне чи незаконне втручання в особисте та сімейне життя людини, свавільні чи незаконні посягання на недоторканність житла або таємницю кореспонденції чи незаконні посягання на честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань.

Водночас у зв'язку з розвитком нових технологій та, як наслідок, застосуванням автоматизованої обробки великих масивів персональних даних, постало питання необхідності захисту осіб у зв'язку з такою обробкою. Виходячи з цього, у 1981 році була прийнята Конвенція Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» (Конвенція №108). Таким чином у системі міжнародного права відбулося закріплення права на захист персональних даних як складової частини більш широкого права на приватність. У 2001 році було прийнято Додатковий протокол до Конвенції № 108, який конкретизує вимоги Конвенції до держав-підписантів щодо призначення органів нагляду та забезпечення транскордонних потоків даних.

Не залишається осторонь світових тенденцій у контексті нормативного забезпечення права на приватність і національне законодавство нашої держави. Зокрема, стаття 32 Конституції встановлює, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Правові відносини, пов'язані із захистом і обробкою персональних даних, регулюються Законом України «Про захист персональних даних». У той же час у 2010 році Україна ратифікувала Конвенцію №108 та Додатковий протокол до неї.

З урахуванням сучасних тенденцій у сфері розвитку новітніх технологій захист права на приватність стає дедалі складнішим процесом, що, у свою чергу, потребує більш системного правового регулювання. З огляду на це, у

2018 році було відкрито для підписання Модернізовану Конвенцію 108+ (наразі в Україні ведеться робота щодо підготовки до підписання зазначеної Конвенції). Найбільш сучасним міжнародним стандартом у сфері захисту персональних даних вважається Загальний регламент про захист даних, більш відомий як GDPR. На сьогоднішній день Регламент застосовується здебільшого на території ЄС, однак в той же час для багатьох він виступає мірилом відповідності найкращим практикам у контексті дотримання права на приватність в цілому та права на захист персональних даних зокрема.

Отже, розпочавши свій шлях у 1928 році в окремій думці судді Верховного Суду США, право на приватність уже в середині XX століття трансформувалося в одне з фундаментальних прав людини, а наприкінці XX – початку XXI століття із розвитком технологій перетворилося на таке, що потребує консолідації міжнародних зусиль задля його ефективного захисту.

4. Міжнародні гарантії забезпечення прав дітей та осіб з інвалідністю.

Одним з основних компонентів державної політики України у сфері захисту дитинства є удосконалення нормативно-правової бази, у тому числі, імплементація норм міжнародного права. Результатом цієї діяльності є те, що на сьогодні Україна є учасницею цілого ряду міжнародних документів у сфері забезпечення прав дитини.

Свідченням наміру нашої держави забезпечувати захист прав дитини є, серед іншого, постійна робота заінтересованих органів влади з підготовки пропозицій про приєднання України до міжнародних договорів у сфері сімейного права.

Слід відзначити, по-перше, що Конвенція ООН про права дитини, яка є основним документом, що визначає правові стандарти у сфері захисту прав дитини, була ратифікована Україною ще 27 лютого 1991 року і набула чинності 27 вересня 1991 року.

По-друге, важливе значення має ратифікація низки міжнародних договорів у сфері сімейного права, розроблених в рамках Ради Європи і Гаазької конференції з міжнародного приватного права, що дозволяють вирішувати практичні питання, які стосуються здійснення прав дітей, регулюють відносини батьків і дітей, як матеріальні, так і особисті. Деякі з цих договорів були підписані Україною ще в 2002 – 2003 роках.

Так, у 2006 році було ратифіковано: Конвенцію про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, 1980р.; Європейську конвенцію про здійснення прав дітей, 1996р.; Конвенцію про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей, 1996р.; Конвенцію про контакт з дітьми, 2003р.; Конвенцію про стягнення аліментів за кордоном, 1956р. та Конвенцію про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання, 1973р.

У 2008 році ратифіковано Європейську конвенцію про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над

дітьми, 1980р. У січні 2009 року Верховна Рада України ратифікувала Європейську конвенцію про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом, 1975р. Готуються пропозиції щодо ратифікації ще низки Конвенцій, а саме: Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, 2007р., Європейської конвенції про усиновлення (переглянутої), 2008р., Конвенції про захист дітей та співробітництво з питань міждержавного усиновлення, 1993р.

Крім того, Україна вже не лише приєднується до чинних Конвенцій, але й бере активну участь у розробці нових міжнародних інструментів у сфері сімейного права як, наприклад Європейської конвенції з усиновлення (переглянутої), Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших форм сімейного утримання.

Зазначені Конвенції після надання згоди на їх обов'язковість Верховною Радою України відповідно до статті 9 Конституції України стають частиною національного законодавства України.

Окремо слід зазначити важливість прийняття і набуття чинності новим Сімейним кодексом України, який на національному рівні забезпечує регулювання всіх шлюбних та сімейних правовідносин особистого майнового і особистого характеру.

На захист дітей від їх незаконного переміщення спрямована Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей. Конвенція створює процедуру для забезпечення повернення дітей, яких незаконно вивозять або утримують, до країни постійного місця проживання.

Зазначена Конвенція є найпоширенішим міжнародним інструментом у цій сфері адже її учасницями є вже 81 держава світу 2, які співпрацюють у її рамках і використовують її ефективний механізм.

Україна приєдналася до Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 11 січня 2006 року, а чинності Конвенція набула 1 вересня 2006 року. 3

Конвенція застосовується до будь-якої дитини, яка не досягла 16 років, та проживала в Договірній державі безпосередньо перед протиправним вивезенням за кордон.

Стаття 8 Конвенції надає будь-якій особі, установі (іншому органу), які стверджують, що дитина була вивезена або утримується з порушенням прав піклування, право звернутися з заявою про допомогу у забезпеченні повернення дитини.

У Конвенції вживаються поняття "право піклування" і "право доступу", тлумачення яких обмежено цілями Конвенції. Так "право піклування" охоплює права, пов'язані з піклуванням будь-якої особи про дитину, і зокрема, право визначати місце проживання дитини, а "право доступу" включає право спілкуватися з дитиною, у тому числі переміщувати дитину на обмежений час у місце інше, ніж місце її постійного проживання. Отже, переміщення вважається незаконним, коли має місце вивезення за кордон або неповернення з-за кордону

дитини, якщо при цьому порушуються права піклування про дитину, що належать будь-якій особі, установі або іншому органу.

Правові підстави виникнення правового зв'язку між дитиною і особою (установою) визначаються відповідно до законодавства держави, у якій дитина постійно мешкала, чинного рішення суду або компетентного органу або є наслідком угоди. Важливо також, щоб піклування ефективно здійснювалося.

У будь-якому випадку, положення Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей застосовуються до випадків, які не містять складу злочину.

Особою, що вивозить дитину може бути один із батьків, інший родич, особа, яка призначена опікуном дитини. З дитячого будинку дитина може бути забрана родичем, який не має права опіки над дитиною. Це може навіть бути людина, яка не перебуває у родинних стосунках з дитиною (наприклад, хрещені батьки).

Отже, по-перше, в будь-якому випадку має місце вилучення дитини з сім'ї та соціального середовища, в якому вона розвивалася як людина. По-друге, особа, яка забирає дитину за кордон, є членом сім'ї дитини: в більшості випадків батьком або матір'ю і, як правило, сподівається отримати відповідне рішення компетентних органів щодо опіки над дитиною, тобто "узаконити" переміщення дитини.

Таким чином, Конвенція встановлює своїм завдання відновлення status quo шляхом негайного повернення дітей, які були неправомірно вивезені, оскільки вирішувати будь-які суперечки стосовно місця проживання і опіки над дитиною мають юрисдикцію лише органи за місцем постійного проживання дитини.

Заяви відповідно до Конвенції направляються до Центральних органів, призначених державами-учасницями для виконання функцій, визначених Конвенцією. В Україні ці функції виконує Міністерство юстиції через свої територіальні управління юстиції.

Рішення про повернення дитини, або відмову у поверненні, приймає суд або компетентний орган, тієї Договірної держави, в якій дитина знаходиться внаслідок вивезення. В Україні таке рішення приймається судом. Підстави для відмови у поверненні визначені безпосередньо Конвенцією, проте їх перелік невеликий. Суд може відмовити у поверненні, якщо минуло більше одного року з дати незаконного вивезення; дитина вже прижилася у своєму новому середовищі; заявник фактично не здійснював права піклування стосовно дитини, або дав згоду на вивезення дитини і проживання, або пізніше дав мовчазну згоду; існує серйозний ризик того, що повернення поставить дитину під загрозу заподіяння фізичної або психічної шкоди, створить для дитини нетерпиму обстановку; виявлено, що дитина заперечує проти повернення і досягла такого віку і рівня зрілості, при якому слід брати до уваги її думку.

При цьому стаття 16 Конвенції містить вимогу не вирішувати питання щодо визначення місця проживання дитини по суті, поки не буде визначено, що дитина не повинна бути повернута відповідно до цієї Конвенції. Тобто, слід враховувати, що прийняте рішення про повернення дитини до країни її

простійного місця проживання не означає автоматичного вирішення питань про постійне місце проживання дитини, способи участі у вихованні та спілкуванні з нею.

Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей також передбачає можливість звертатися із заявою про ефективне здійснення прав доступу, тобто про надання можливості другому з батьків, або іншому родичу, що проживають за кордоном, реалізовувати своє право на спілкування з дитиною. Фактично Конвенція надає право звертатися і отримувати згоду, у тому числі, на "транскордонний контакт", тобто на виїзд дитини на обмежений проміжок часу за кордон.

Механізм розгляду заяв про здійснення права доступу в цілому не відрізняється від механізму, передбаченого для заяв про повернення дитини. Рішення, у тому разі коли батьки або інші заінтересовані особи не досягають згоди, також приймається судом, з урахування найвищих інтересів дитини.

У сучасному світі розлучення дитини з одним із батьків або іншими родичами може відбутися не просто в наслідок переїзду в інше місто, регіон, а взагалі – в іншу країну. Однак, незважаючи на це дитина має право спілкуватися з батьками, іншими особами, з якими існують сімейні зв'язки або навіть психологічні та духовні, якщо відповідне законодавство передбачає такі можливості (наприклад це можуть бути хрещені, вчителі, тощо). Проте, як бути у тих випадках, коли існує загроза, що у випадку транскордонного контакту (коли матиме місце виїзд дитини за кордон) дитина не повернеться до місця постійного проживання або той із батьків, який проживає окремо, прагне установити контакт на регулярній основі, які гарантії і заходи можуть бути застосовані.

Визначення загальних принципів, що застосовуються до контакту між дітьми та їхніми батьками, а також іншими особами, що мають сімейні зв'язки з дітьми, відповідних запобіжних заходів та гарантій для забезпечення належного здійснення контакту й негайного повернення дітей після закінчення контакту, а також започаткування співробітництва між компетентними органами є предметом Конвенції про контакт з дітьми 4, яка була ратифікована Верховною Радою України 20 вересня 2006 року 5. Конвенція набула чинності для нашої держави 1 квітня 2007 року.

Положення Конвенції дозволяють вирішувати комплекс питань пов'язаних з реалізацією права на контакт.

У зазначеній Конвенції вживається термін "контакт" замість "доступ до дитини". Вжиття терміну "контакт" відповідає сучасним концепціям, які склалися у світі, і стосуються "батьківської відповідальності". Під контактом розуміється перебування дитини протягом обмеженого періоду разом з батьками, а також іншими особами, що мають сімейні зв'язки з дитиною і з якою вона зазвичай не проживає, чи зустріч з зазначеними особами, будь-яке спілкування або надання інформації такій особі про дитину або дитині про таку особу.

Отже, фактично врегульовується питання здійснення права дитини на спілкування з одним із батьків, який проживає окремо, з іншими родичами (дідом, бабою, повнолітніми братами і сестрами).

Конвенція про контакт з дітьми визначає запобіжні заходи та гарантії, що повинні вживатися стосовно контакту. Відповідно до положень Конвенції кожна Договірна Держава передбачає запобіжні заходи та гарантії для забезпечення виконання рішення та для забезпечення повернення дитини чи запобігання її неналежному переміщенню й сприяє їх використанню.

Запобіжні заходи й гарантії для забезпечення виконання рішення про контакт можуть, зокрема, включати: спостереження за контактом; зобов'язання особи сплатити витрати, пов'язані з переїздом та проживанням дитини, а також, у відповідних випадках, будь-якої іншої особи, яка супроводжує дитину; сплату застави особою, з якою дитина зазвичай проживає, для забезпечення того, щоб особі, яка добивається контакту, не перешкоджали в такому контакті; накладення штрафу на особу, з якою зазвичай проживає дитина, у разі відмови виконати рішення про контакт.

Запобіжні заходи й гарантії для забезпечення повернення дитини чи запобігання неналежному переміщенню можуть, зокрема, включати: передачу паспортів або документів, що посвідчують особу; фінансові гарантії; майнову відповідальність; взяття зобов'язань або поручительство перед судом; зобов'язання особи, яка має контакт з дитиною, регулярно з'являтися особисто разом з дитиною до компетентного органу у місці, де буде здійснюватися контакт; визначення умов стосовно місця, де повинен відбутися контакт і, якщо це є доцільним, реєстрації в будь-якій інформаційній системі заборони, що запобігає від'їзду дитини з держави, де повинен відбутися контакт, тощо.

На сьогодні деякі з таких запобіжних заходів і гарантій передбачені положеннями ст.153, ч.3,4 статті 157, ч.ч.1,2 ст.159 СКУ. Зокрема, той з батьків, хто проживає з дитиною, у разі його ухилення від виконання договору зобов'язаний відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану другому з батьків.

Якщо способи участі одного з батьків у вихованні дитини визначає суд, він може обумовити періодичність чи систематичність побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання тощо), місце та час їхнього спілкування, а в окремих випадках, присутністю іншої особи.

Важливість Конвенції полягає також в тому, що вона є юридичною підставою для забезпечення визнання та виконання іноземних рішень про контакт, ухвалених в інших Договірних Державах. Для України це важливо, оскільки стаття 390 Цивільного процесуального кодексу України обумовлює визнання чи виконання іноземного рішення існуванням міжнародного договору.

Якщо дитину не повернуто після закінчення періоду транскордонного контакту, то компетентні органи забезпечують негайне повернення дитини, застосовуючи, де це є можливим, відповідні положення міжнародних

документів, внутрішнього законодавства та, де це є доцільним, запобіжні заходи й гарантії.

Центральним органом України для виконання функцій, передбачених цією Конвенцією, визначено Міністерство юстиції.

Отже, ефективний механізм, визначений Конвенцією про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, дозволяє вирішувати випадки цивільно-правових "викрадень" міжнародно-правовими засобами і забезпечувати повернення дітей, яких незаконно вивозять і утримують. У той час як Конвенція про контакт з дітьми забезпечує додаткові можливості для реалізації права громадян України на спілкування з дітьми або особами, з якими їх пов'язують родинні стосунки, і які проживають за кордоном.

У зв'язку з цим слід також відзначити Європейську конвенцію про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 6, яка була розроблена в рамках Ради Європи, ратифікована Законом України від 6 березня 2008 року № 135-VI 7, і дозволяє вирішувати питання пов'язані з піклуванням про дитину. Конвенція набула чинності для України 1 листопада 2008 року.

У Конвенції термін "опіка" вживається для визначення права особи піклуватися про дитину, зокрема обирати їй місце проживання, або стосується права доступу до дитини. При цьому Конвенція застосовується як до фізичних осіб, так й юридичних осіб, установ і організацій. Слід також зауважити, що Конвенція не застосовується до рішень, метою яких є визначення виключно законного представництва або забезпечення представництва інтересів дітей у майнових питаннях. У той же час, такі рішення можуть прийматися до визнання і виконання, у тому разі, коли вони безпосередньо стосуються опіки.

Таким чином, Конвенція надає можливість запровадити заходи, які забезпечують широке визнання та виконання рішень стосовно опіки над дитиною, гарантувати права доступу батьків до дитини, що є нормальним наслідком права на опіку, забезпечувати належне вирішення проблем, що виникають у випадках, коли дітей неправомірно переміщають через державний кордон, а також запровадити механізми для поновлення опіки над дітьми у випадках її свавільного припинення, що сприятиме посиленню захисту дітей, та встановленню правового співробітництва між компетентними органами Договірних Держав.

Рішення щодо опіки приймаються судами, проте, у деяких державах, як наприклад, у Данії, Норвегії та Швейцарії, це право також надано адміністративним органам.

Отже, будь-яка особа, яка отримала на території Договірної Держави рішення стосовно опіки над дитиною, і яка бажає, щоб це рішення було визнане або виконане в іншій Договірній Державі, може подати із цією метою заяву до центрального органу в будь-якій Договірній Державі. В Україні таким Центральним органом є Міністерство юстиції.

Рішення стосовно опіки, ухвалене в одній Договірній Державі, визнається та, якщо воно підлягає виконанню у Державі походження, приймається до виконання в будь-якій іншій Договірній Державі.

Визначає Конвенція й підстави для відмови у визнанні та виконанні рішень стосовно опіки. Зокрема, у визнанні і виконанні може бути відмовлено, коли відповідача не було повідомлено про справу, справа не належить до компетенції відповідного суду (органу) та рішення є несумісним з іншим рішенням компетентного суду (органу). Тобто, зазначені підстави мають процесуальний характер. До підстав відмови по суті можна віднести посилання на те, що рішення суперечить публічному порядку та інтересам дитини.

Таким чином, застосування положень Конвенції при визнанні і виконанні рішень стосовно опіки над дітьми і використання передбачених нею механізмів дозволяє Договірним Державам максимально перешкоджати неправомірному переміщенню дітей через державні кордони та поновлювати порушені права опіки.

Конвенція також є правовою підставою для визнання і виконання іноземних рішень, що стосуються питань здійснення батьківських прав.

Метою Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 8 є сприяння застосуванню зазначених вище Конвенцій. Верховна Рада України прийняла Закон України про приєднання до цієї Конвенції 14 вересня 2006 року. Конвенція набула чинності для України 1 лютого 2008 року.⁹

Конвенція охоплює питання захисту дітей, батьківської відповідальності, опіки, зокрема, право визначати місце проживання дитини, а також права на спілкування, піклування та аналогічних інститутів, влаштування дитини в прийомну сім'ю або в установи опіки і піклування, нагляду з боку державного органу за дитиною, яка перебуває під опікою, а також вжиття заходів з метою захисту особи або майна дитини.

Водночас, Конвенція не застосовується до: встановлення або оспорування відносин між батьками і дитиною; усиновлення; імені та прізвища дитини; набуття повної дієздатності; зобов'язань щодо утримання; довірчої власності чи спадкування; соціального забезпечення; державних заходів загального характеру з питань освіти чи здоров'я; заходів, ужитих внаслідок караних правопорушень, учинених дітьми; рішень про право притулку та про імміграцію.

За загальним правилом, визначеним у Конвенції, компетентними вживати заходи для захисту дитини чи її майна є судові або адміністративні органи Договірної Держави звичайного місця проживання дитини. Вони зберігають свою юрисдикцію і у тих випадках, коли відбулося неправомірне переміщення або утримування дитини, доти, доки дитина не набуде постійного місця проживання в іншій Державі.

Як виняток, компетентний орган може звернутися з проханням до іншого компетентного органу вжити заходів захисту, якщо вважає, що це сприятиме кращому захисту найвищих інтересів дитини. Таким компетентним органом, до якого звертаються, може бути компетентний орган тієї держави: громадянином якої є дитина; в якій знаходиться майно дитини; до органів якої подано заяву про розірвання шлюбу, окреме проживання або про визнання шлюбу

недійсним; або з якою дитина має істотний зв'язок. І навпаки, зазначені органи також можуть ініціювати заходи захисту, якщо вони вважають їх необхідними.

У будь-якому невідкладному випадку органи будь-якої Договірної Держави, на території якої перебуває дитина або майно, яке належить дитині, мають право вжити будь-яких необхідних заходів захисту, які мають тимчасовий характер.

Таким чином, якщо основним критерієм, який покладено у визначення компетентного органу, є звичайне місце проживання дитини, то під час вжиття заходів захисту дитини компетентні органи застосовують своє власне законодавство. Однак, якщо це вимагається для захисту особи чи майна дитини, вони можуть як виняток застосувати або врахувати право іншої Держави, з якою справа має істотний зв'язок.

Набуття, припинення та здійснення батьківської відповідальності визначається правом держави звичайного місця проживання дитини.

Заходи, ужиті органами Договірної Держави, визнаються в усіх інших Договірних Державах.

У визнанні, однак, може бути відмовлено якщо: захід було вжито органом, який не мав на те повноважень; думка дитини не була заслухана; визнання суперечить публічному порядку; захід є несумісним із заходом, ужитим пізніше в не-Договірній Державі звичайного місця проживання дитини.

Будь-які запити повинні надсилатися через Міністерство юстиції України, яке визначено Центральним органом України для виконання обов'язків, що покладаються згідно з Конвенцією та сприяє співпраці між компетентними органами своїх держав для досягнення цілей Конвенції.

Таким чином, Конвенція надає можливість для оперативного прийняття рішення, взаємного визнання таких рішень та сприяє співробітництву компетентних органів. Це має забезпечити ефективне вирішення на міждержавному рівні питань, пов'язаних із забезпеченням та захистом прав дитини на повноцінне життя, всебічне виховання і гармонійний розвиток, а також захист майна, що належить дитині.

При вирішенні усіх питань, невід'ємним є право дитини бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань її сім'ї.

Відповідно до частини другої статті 171 СКУ дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном.

Підтримка прав дітей, забезпечення надання їм процесуальних прав та полегшення застосування ними цих прав шляхом забезпечення того, щоб діти особисто або через інших осіб чи органи були поінформовані та допущені до участі у розгляді судом справ, що їх стосуються, є предметом Європейської конвенції про здійснення прав дітей 11.

Європейську конвенцію про здійснення прав дітей ратифіковано Законом України від 3 серпня 2006 року № 69-V. 12 Конвенція набула чинності для України 1 квітня 2007 року.

Відповідно до положень Конвенції визначаються процесуальні заходи, що мають вживатися державами для сприяння здійсненню прав дітей при розгляді судом сімейних справ, зокрема тих, що пов'язані зі здійсненням батьками своєї відповідальності, визначення місця проживання дитини і доступу, – з метою найкращого врахування думки та інтересів дитини.

З урахуванням норм СКУ Україна визначила коло справ на розгляд судами яких поширюється дія Конвенції, а саме справи, що стосуються: усиновлення дитини; встановлення опіки, піклування над дитиною; визначення місця проживання дитини; позбавлення або оспорювання батьківських прав; інших питань про відносини між батьками та дитиною; будь-яких інших питань, що стосуються дитини особисто, а також питань її сім'ї (у тому числі її виховання, поновлення батьківських прав, управління її майном).

Враховуючи те, що чинне законодавство України передбачає різноманітні випадки, коли дитині надається можливість бути поінформованою та висловити свою думку, і така думка береться до уваги з урахуванням ступеню її зрілості, Європейська конвенція про здійснення прав дітей повинна сприяти подальшому розвитку умов для захисту прав та врахування найвищих інтересів дитини при вирішенні судами сімейних справ, що стосуються дитини.

Конвенція підкреслює необхідність підтримки прав дітей, надання їм процесуальних прав та полегшення застосування ними цих прав при розгляді справи, що їх стосується, зокрема, право бути поінформованими та висловлювати свою думку під час розгляду справи.

Дитині надається право самостійно клопотати про призначення їй представника, у тих випадках, коли законні представники не можуть (не мають право) представляти інтереси дитини.

Серед інших можливих процесуальних прав Конвенція передбачає надання дитині права клопотати про одержання допомоги від відповідної обраної ним особи у висловленні своєї думки та про призначення окремого представника, у відповідних випадках - адвоката; призначити свого представника; здійснювати деякі або всі права сторони у процесі.

Процесуальні права здійснюються з урахуванням віку дитини та її рівня розвитку, що має бути достатнім для розуміння, і визначаються згідно національного законодавства.

Крім того, положення Конвенції деталізують роль і розширюють можливості суду при розгляді справ у випадках, коли потрібно захистити права дитини. Під час розгляду справи, що стосується дитини, перед прийняттям рішення суд має визначити, чи має він достатньо інформації для прийняття рішення в найвищих інтересах дитини, і у разі потреби одержати додаткову інформацію. Крім того, суд має упевнитися в тому, що дитина отримала всю відповідну інформацію, у відповідних випадках проконсультувати дитину безпосередньо або через відповідні служби у справах дітей, якщо це явно не

суперечить найвищим інтересам дитини, надати можливість дитині висловити свою думку, і головне приділити належну увагу цій думці.

При розгляді справ, що стосуються дитини, суд має повноваження самостійно вживати заходів у встановлених внутрішнім законодавством випадках, коли благополуччю дитини загрожує серйозна небезпека, самостійно визначити доцільність призначення дитині представника.

Також Конвенція вирішує питання, пов'язані з участю представників у справах щодо дітей. Представник, якщо його дії не суперечать найвищим інтересам дитини надає дитині всіляке сприяння у вигляді відповідної інформації, роз'яснення, а також з'ясовує думку дитини щоб довести її до відома суду.

Держави-учасниці також можуть поширити застосування положень Конвенції на інші категорії справ, що стосуються дітей, а також на ті випадки, коли визначені Конвенцією справи розглядаються не судами, а іншими компетентними державними органами.

Слід враховувати, що важливим є не лише дотримання особистих прав дитини, але й виконання батьками своїх обов'язків по матеріальному утриманню дитини. Це, зокрема, виявляється в забезпеченні неповнолітньої дитини мінімально необхідними благами, що необхідні для її життя та виховання. Законодавче закріплення цих обов'язків спрямоване для забезпечення захисту життя та здоров'я дитини адже самостійно дитина, як правило, нездатна забезпечити собі принаймні мінімальний рівень проживання.

За загальним правилом обов'язок по утриманню дитини виникає у батьків від моменту народження дитини й припиняється у випадку досягнення дитиною повноліття або в разі смерті батьків чи дитини.

Питанню стягнення аліментів на дітей присвячений цілий розділ СКУ, який має назву "Обов'язок матері, батька утримувати дитину та його виконання".

Сьогодні надзвичайно важливим та актуальним для багатьох громадян України та осіб, які постійно проживають в Україні, є вирішення питання про стягнення аліментів за кордоном.

Завдяки існуючій міжнародно-правовій договірній базі України вирішити це питання можливо декількома шляхами.

У разі наявності рішення суду України про стягнення аліментів з громадян, які проживають в державах, з якими Україною укладено двосторонні договори про правову допомогу у цивільних справах, 13 заінтересована особа може звернутися з проханням до суду, що постановив рішення про стягнення аліментів, оформити клопотання про визнання та виконання такого рішення на території держави місця проживання боржника.

Водночас, з 19 жовтня 2006 року¹⁴ для України набула чинності Конвенція про стягнення аліментів за кордоном, сторонами якої є 61 держава світу.

Метою Конвенції є спрощення стягнення аліментів у випадках, коли позивач і відповідач проживають у різних державах. Конвенція врегульовує механізм передачі прохання про стягнення аліментів з відповідача, передачу

судових рішень у договірну державу, в який приймається рішення про виконання.

Питання про стягнення аліментів порушується фізичною особою на своє утримання або на користь іншої особи, а також юридичною особою, що має право порушувати питання про стягнення аліментів на дитину або іншу особу в установлених законодавством випадках, або належним чином уповноваженим представником відповідної особи.

В Україні заінтересована особа може звернутись до Міністерства юстиції України або територіального управління юстиції за місцем проживання для отримання повної інформації щодо пакету документів для вирішення питання про стягнення аліментів на території іноземної держави, яка є учасницею зазначеної Конвенції. Звернення з проханням (клопотанням) про визнання і виконання рішення суду України про стягнення аліментів на території іншої Договірної Сторони подається позивачем або уповноваженою на це особою письмово в довільній формі. До звернення додається клопотання за встановленою формою.

Позитивним у Конвенції є також те, що вона дозволяє не звертатися за визнанням і виконанням рішення суду України на території Договірної держави, а на підставі наданих документів прийняти рішення про стягнення аліментів у цій державі.

Особи, які проживають в Україні, за допомогою компетентних органів можуть звертатися з позовами про стягнення аліментів на територіях Договірних Держав Конвенції. При цьому компетентні органи відповідних держав мають забезпечити представлення інтересів позивача у процесі, а також сприяти належному виконанню прийнятих рішень.

Крім того, з 1 серпня 2008 року для України набула чинності Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання¹⁶, відповідний Закон про приєднання до якої Верховна Рада України прийняла 14 вересня 2006 року, і яка також надає змогу визнавати та виконувати судові рішення про стягнення аліментів, винесені в Україні, на території інших Держав-учасниць Конвенції.

Конвенція дозволяє визнавати і виконувати рішення про стягнення аліментів, винесених в інших державах, незалежно від того, рішення це суду чи адміністративного органу. Зобов'язання по утриманню можуть виникати з сімейних відносин, материнства, батьківства, шлюбу або родинних зв'язків.

Конвенція застосовується до рішень про утримання між одержувачем аліментів і платником аліментів, або платником аліментів і державним органом, який стягує відшкодування коштів, виплачених одержувачу аліментів.

При приєднанні Україна визначила, що дозволяє визнання і виконання на території України згідно з Конвенцією рішень, які стосуються зобов'язань про утримання між особами, які є непрямыми родичами та між особами, які є родичами по чоловіку або дружині, лише у тих випадках, коли відповідні зобов'язання з утримання існували б згідно з національним законодавством України. Це зумовлено особливостями національного законодавства України, оскільки СКУ не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та

сестрами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником і між іншими родичами за походженням (стаття 2 СКУ), однак передбачає можливість, за певних умов, стягнення аліментів і на інших родичів (статті 269-271 СКУ).

У той же час, визнанню і виконанню в Україні підлягають як рішення іноземних судів, так і рішення інших органів іноземних держав, до компетенції яких належить розгляд справ про стягнення аліментів, що набрали законної сили.

Таким, чином на підставі Конвенції незалежно від громадянства чи постійного місця проживання особа може звернутися з проханням про визнання чи виконання рішення про стягнення аліментів.

Як і відповідно до Конвенції про стягнення аліментів за кордоном клопотання відповідно до зазначеної Конвенції направляються до Міністерства юстиції України або територіальних управлінь юстиції за місцем проживання.

Не зважаючи на сучасні тенденції сім'я є і залишається природним середовищем для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. Саме вона має виступати основним джерелом матеріальної та емоційної підтримки, психологічного захисту, засобом збереження і передачі національно-культурних і загальнолюдських цінностей наступним поколінням.

Отже, на сьогоднішній день міжнародні договори, учасницею яких є Україна, дозволяють вирішувати питання, пов'язані із здійсненням батьківських прав і виконанням обов'язків як матеріального, так і нематеріального характеру, незалежно від громадянства і місця проживання батьків і дітей.

Слід зазначити, що в Україні основні підходи до осмислення й реалізації прав дітей, визначених міжнародним та вітчизняним законодавством, протягом останнього часу істотно змінилися. Це пов'язано з посиленням уваги з боку держави до інтересів дітей, удосконаленням механізму контролю за дотриманням чинного законодавства у сфері охорони дитинства, розвитком інституцій соціально-правового захисту дітей та багатьма іншими факторами.

У цивілізованому світі здоров'я суспільства, обличчя держави, моральний клімат насамперед визначаються ставленням до осіб з інвалідністю.

Законом «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» встановлено, що особою з інвалідністю є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист.

У грудні 2006 року Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю, яка передбачає основні міжнародні стандарти забезпечення та захисту прав і свобод цих людей. Мета Конвенції полягає у заохоченні, захисті та забезпеченні повного і рівного користування людьми з

інвалідністю усіма правами людини та основоположними свободами, поліпшення умов їх життєдіяльності, зміцненні поваги до них.

Усі члени суспільства, у тому числі й особи з інвалідністю, мають рівні права. Вони включають громадянські, культурні, економічні, політичні і соціальні права. Серед них наступні:

- рівність перед законом без дискримінації;
- право на життя, свободу і безпеку особи;
- рівність перед законом і в правових можливостях;
- свобода від тортур;
- свобода від експлуатації, насильства і наруги;
- право на фізичну і психічну недоторканість;
- свобода пересування і громадянства;
- право на життя в спільноті;
- право на достатній життєвий рівень;
- право на участь в політичному і суспільному житті;
- право на участь в культурному житті;
- свобода висловлювання думок і переконань.

Всі особи з інвалідністю мають право на свободу від дискримінації у здійсненні їх прав. Це включає право на свободу від дискримінації за ознакою інвалідності, а також по будь-яким іншим ознакам, таким, як раса, колір шкіри, мова, релігія, політичні або інші переконання, національне або соціальне походження, майнове становище або інше положення.

Яким чином здійснюється захист прав осіб з інвалідністю?

З точки зору загальних зобов'язань у рамках Конвенції, нашою державою повинні здійснюватися наступні заходи:

- прийняття законодавчих, адміністративних та інших заходів, направлених на заохочення прав людей з інвалідністю, для ліквідації дискримінації;

- захист і заохочення прав людей з інвалідністю в рамках усіх стратегій і програм;

- зупинення будь-якої практики відносно порушення прав людей з інвалідністю;

- забезпечення поваги державним, приватним сектором та окремими особами до прав людей з інвалідністю;

- проведення досліджень і розробки доступних товарів, послуг і технологій для людей з інвалідністю і заохочення інших до проведення таких досліджень;

- забезпечення доступу до інформації про допоміжні технології для людей з інвалідністю;

- сприяння професійній підготовці по питаннях прав з Конвенції для фахівців і співробітників, які працюють з людьми із інвалідністю;

- консультації і участь людей з інвалідністю в розробці й здійсненні законодавства і політики, а також у процесах ухвалення рішень, що зачіпають їхні інтереси.

Правовий статус особи з інвалідністю характеризується тим, що як громадянин держави така особа володіє всією повнотою конституційних прав, свобод і обов'язків, тобто, володіє загальним правовим статусом; з іншого боку,

як особа, яка має певні вади здоров'я, вона наділена додатковими правами та пільгами, або на неї покладені додаткові обмеженнями, тобто, має спеціальний правовий статус.

Для осіб з інвалідністю передбачається регулярне санаторно-курортне лікування, протезування, забезпечення спецавтомобілями, безплатні або за пільговими цінами ліки, а також чимало пільг щодо побутового, торгового, медичного, транспортного обслуговування, працевлаштування.

Питання щодо дотримання нашою державою міжнародних стандартів забезпечення та захисту прав і свобод людей з інвалідністю, їх повної інтеграції у суспільство, є пріоритетним.

План практичного заняття (1 год):

Вирішення та обговорення ситуативних завдань.

Ситуативне завдання 1

У результаті наукової систематизації прав людини в історичному огляді виникла теорія трьох поколінь прав людини. Перше покоління прав людини – невідчужувані особисті (громадянські) і політичні права. Це – право громадянина на свободу думки, совісті та віросповідання, на участь у здійсненні державних справ, на рівність перед законом, право на життя, свободу й безпеку особи, право на гласний розгляд справи незалежним і неупередженим судом тощо. Особисті та політичні права набули юридичної форми спочатку в актах конституційного національного права, а згодом і в актах міжнародного права. Перше покоління прав людини є основою індивідуальної свободи і кваліфікується як система негативних прав, що зобов'язують державу утримуватися від втручання у сфери, врегульовані цими правами. Друге покоління прав людини – поглиблення особистих (громадянських) і розвиток соціально-економічних і культурних прав (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення тощо). Друге покоління прав є системою позитивних прав, оскільки можуть реалізуватися без держави. Третє покоління прав людини можна назвати солідарними (колективними), тобто правами всього людства – правами людини та правами народів. Це право на мир, безпеку, незалежність, на здорове навколишнє середовище, на соціальний і економічний розвиток як людини, так і людства загалом.

Охарактеризуйте становлення четвертого покоління прав людини. Обґрунтуйте свою відповідь.

Ситуативне завдання 2

Основоположник доктрини природних невідчужуваних прав людини Джон Локк основним правом громадян вважав право на життя, свободу та майно. Декларація незалежності США 1776 р. проголосила право на життя, свободу і прагнення до щастя. Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. основними назвала право на свободу, власність, безпеку та опір пригнобленню. Конституція України 1996 р. у ст. 21 закріпила принцип, згідно з яким права і свободи людини визнані невідчужуваними і непорушними, а право людини на

життя – невід’ємним правом кожної людини (ст. 27).

Чи можна всі закріплені в Конституції України права і свободи вважати невідчужуваними, непорушними, природними?

Які, на Вашу думку, права людини і громадянина, крім закріплених у Конституції України, є найбільш актуальними для нашої країни? Своє рішення аргументуйте політичними і юридичними доводами.

Ситуативне завдання 3

Серед основних прав у Конституції України передбачено: право на життя, право на свободу об’єднання в політичні партії, право на користування об’єктами права власності українського народу, право на працю, право на освіту, право на свободу та особисту недоторканість, право на участь в управлінні державними справами, право на страйк, право на результати інтелектуальної діяльності, право на вільний вибір місця проживання, право на мирні збори та демонстрації, право на підприємницьку діяльність, право на відпочинок, право на свободу думки і слова, право на свободу думки і слова, право на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров’я, право на медичну охорону, право на безпечне навколишнє середовище тощо.

З’ясуйте, які із зазначених прав можуть належати людині, а які громадянину. Відповідь обґрунтуйте відповідно до чинної Конституції з посиланням на конкретні статті.

Ситуативне завдання 4

Громадянин України В. звернувся до адміністративного суду з позовом до центру зайнятості, який тривалий час через відсутність вакантних місць на ринку праці не міг задовольнити передбачене Конституцією України право громадян на працю. На думку позивача, усі права і свободи людини і громадянина є невідчужуваними та непорушними (ст. 22 КУ), а звернення до суду за захистом своїх конституційних прав і свобод гарантується безпосередньо самим Основним Законом.

Яким, на Ваш погляд, має бути рішення суду? Розкрийте правову природу соціально-економічних прав і свобод та їх відмінність від прав першого покоління.

Ситуативне завдання 5

Громадянина К. було затримано за підозрою в організації масових безладів та погромів під час мітингу, який було влаштовано на честь свята першого травня. З метою отримання від нього свідчень працівники територіального управління НП примушували останнього тривалий час стояти з широко розставленими ногами, підпираючи руками стіну, позбавляли їжі, води та сну, застосовували електричний струм для отримання зізнання.

Дайте правову оцінку діям правоохоронних органів. Які види жорстокого поводження застосовувалися, на Вашу думку, до гр К.?

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. *Що розуміють під правами та свободами людини та громадянина?*
2. *Які існують покоління прав?*
3. *Які класифікаційні групи прав особи передбачено у Конституції України?*
4. *Які обов'язки громадян закріплює Конституція України?*
5. *Що розуміють під верховенством права?*
6. *Які існують концепції верховенства права і які у них відмінності?*

ВИСНОВКИ

Під основними правами людини варто розуміти права, які містяться в конституції держави і міжнародно-правових документах по правах людини, зокрема в Хартії з прав людини, а також у Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 р., Європейській соціальній Хартії 1961 р.

Існує думка щодо розподілення прав та свобод на чотири групи: 1) соціально-економічні права і свободи; 2) політичні права і свободи; 3) особисті свободи громадян; 4) рівність прав громадян.

У науці прийнято ділити права і свободи людини на три покоління (цю пропозицію зробив французький правознавець Карел Васак): 1-е покоління - громадянські і політичні права (*liberte*); 2-е - соціально-економічні (*egalite*); 3-е - права колективні або солідарні (*fraternite*).

Конституція України розрізняє права людини і її свободи. Свобода людини, загалом, є первинним поняттям у системі прав людини й громадянина.

У широкому розумінні свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус.

У вужчому, правовому тлумаченні свобода є можливістю людини вчиняти ті чи інші конкретні дії в межах, встановлених правом. Можливості такого роду, що надаються нормами чинного права, мають назву суб'єктивних прав людини.

Верховенство права — це фундаментальний правовий принцип, який передбачає, що жодна людина не є вище закону, що ніхто не може бути покараним державою, крім як за порушення закону, і що ніхто не може бути засудженим за порушення закону іншим чином, ніж у порядку, встановленому законом.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

I. Нормативно-правові акти:

Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Офіційний сайт ВРУ: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13.12.1957.
Офіційний сайт ВРУ: URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_033

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. Офіційний сайт ВРУ: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року з наступними змінами права. Офіційний сайт ВРУ: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

Про забезпечення рівних можливостей жінок та чоловіків: Закон України. Офіційний сайт ВРУ: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997. Офіційний сайт ВРУ: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>

II. Спеціальна література:

Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум; за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків : Право, 2017. 374 с.

Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навч. посібник / М. Мазур, С. Тагієв, А. Беніцький, В. Кострицький. Луганськ, 2006. 600 с.

Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. К., 2018. 168 с.

Інформаційні ресурси:

1. Офіційний веб-сайт Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/>

2. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: www.rada.gov.ua

3. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/>

4. Офіційний веб-портал Міністерства внутрішніх справ України. URL: <http://www.mvs.gov.ua/>

5. Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. URL: <http://www.minjust.gov.ua/>

6. Офіційний веб-портал Міністерства освіти і науки України. URL: <http://www.mon.gov.ua/>

7. Національне агентство України з питань державної служби. URL: <http://nads.gov.ua/control/uk/index>

8. Інформаційно-пошукова правова система «Нормативні акти України (НАУ)». URL: <http://www.nau.ua/>

9. Вікіпедія Вільна енциклопедія. URL: <http://uk.wikipedia.org>

10. Електронна бібліотека Львівського державного університету внутрішніх справ. URL: <http://www.lvduvs.edu.ua>